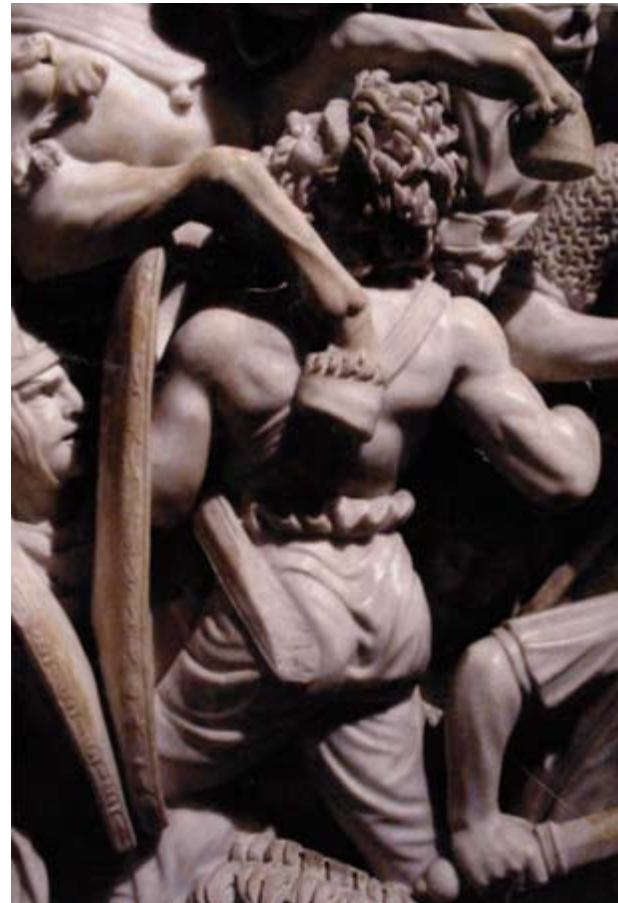

achterhoofd. Ze zijn agressief, hebben snorren en dragen broeken. Interessant is dat deze toespraak pas in 458 is uitgesproken. De rede is een uiting van een schrijfcultuur die los stond van de werkelijkheid: die was voor Sidonius minder belangrijk dan de literaire traditie. De toehoorders wisten ook dat deze woorden niet letterlijk genomen mochten worden: Maiorianus' militaire staf bestond ten dele uit mannen van Frankische afkomst, die zullen hebben geweten dat de belediging aan het adres van hun voorouders een literair spel was. Dat zegt enerzijds iets over het succes van de romanisering – de Franken aan Maiorianus' hof hadden zich de Romeinse literaire cultuur zo volledig eigen gemaakt dat ze aan Sidonius' woorden geen aanstoot namen – en

5. Een Germaanse 'broekdrager', detail van de zgn. Ludovisisarcofaag uit ca. 250 na Chr. (Palazzo Altemps, Rome).

anderzijds iets over de kracht van die holle woordenkraam, die dan ook van wezenlijk belang was om de elites van het Romeinse Rijk, zelfs zo laat in de vijfde eeuw, bij elkaar te houden.¹⁰

Dat de ouden profijt hadden van de versteende beeldspraken van hun literaire cultuur, betekent ook dat de antieke teksten als bron voor topografische, etnografische en politieke informatie met scepsis dienen te worden bekeken. Daarom ligt bij het onderzoek naar de Romeinen in de Lage Landen het primaat bij de archeologen, zelfs als men zou wensen dat zij het literaire karakter van de bronnen wat bewuster waren.

Beknopte bibliografie

Er is een bibliotheek vol geschreven over 'de constructie van de barbaar'. Het meeste is niet bijster interessant, maar Wilfried Nippel biedt in het eerste hoofdstuk van *Griechen, Barbaren und 'Wilde'*. *Alte Geschichte und Sozialanthropologie* (1990) een leuke uiteenzetting over het motief van de omgekeerde wereld. Klassiek is verder Patrick Thollards *Barbarie et civilisation chez Strabon* (1987). Recentere literatuur is slechts herhaling van zetten.

Noten

1. Caesar, *Oorlog in Gallië* 3.28-29; Cassius Dio, *Romeinse geschiedenis* 39.44.
2. Tacitus, *Annalen* 2.24.
3. Velleius Paterculus, *De geschiedenis van Rome* 2.117.3.
4. *Historia Augusta*, 'Hadrianus', 11.2.
5. Plinius de Oudere, *Natuurlijke geschiedenis* 2.16.3-5.
6. Caesar, *Oorlog in Gallië* 2.15.4.
7. Caesar, *Oorlog in Gallië* 1.1.2 (vertaling Vincent Hunink).
8. Strabon, *Geografie* 4.4.2.
9. Sidonius Apollinaris, *Panegyricus op Maiorianus* 5.238-250.
10. Voor het belang van de schrijfcultuur in de Late Oudheid, zie bijvoorbeeld Thomas Schmitz, *Bildung als zentripetale Kraft*, in: id., *Bildung und Macht* (1997) 133 en verder; of Peter Brown, *Paideia and Power*, in: id., *Power and Persuasion in Late Antiquity* (1992) 34 en verder, met name 41.

Van faunen en barbaarse taal Het Griekse begin van de Romeinse literatuur

Rome, 241 v.Chr. De Eerste Punische Oorlog (264-241) is ten einde gegaan met een voor de Romeinen gunstig resultaat: een klinkende overwinning bij de Aegadische eilanden, even ten westen van Sicilië. Die zege levert Rome de heerschappij op over Sardinië en Sicilië. Het is de zoveelste militaire overwinning binnen enkele decennia voor de relatief jonge, maar snel groeiende Romeinse grootmacht. In een paar oorlogen zijn de taaie

1. Samnitiëse krijgers op een schildering uit de 4de eeuw v.Chr. (Museo Archeologico Nazionale, Napels).

Samnieten uit Midden-Italië onder de duim gebracht, een gevaarlijke inval van de Griekse koning Pyrrhus in Zuid-Italië is afgeslagen (275), Corsica is bezet (259) en er is intussen zelfs al gevochten in Africa. De grote overwinning op Carthago betekent dat Rome praktisch heel Italië ten zuiden van de Povlakte beheerst en dus een belangrijke speler op het wereldtoneel is geworden. Militair gezien is de zege ook van belang omdat de oorlog vooral op zee is uitgevochten. Daardoor is Rome ook een zeevarende natie geworden met een sterke marine. Dankzij die ontwikkeling komt de weg open te liggen voor verdere

expansie naar het westen (Spanje, Gallië) en het oosten (Griekenland en Klein-Azië). Contacten met die gebieden zijn er al volop, maar concrete oorlogsplannen kunnen nu worden ontwikkeld. Het zou niet lang duren of Rome richtte zich nadrukkelijk op de verovering van Griekenland. De snelle militaire en economische ontwikkeling van Rome leidde ook tot een culturele confrontatie met de overwonnen tegenstanders. In veel gevallen bleven de gevolgen daarvan beperkt. De invloed van de Samnitiëse of de Carthaagse cultuur bijvoorbeeld, is relatief bescheiden gebleven. De Etrusken hebben diepere sporen nagelaten in de Romeinse cultuur, vooral in de beeldende kunst en de godsdienst. Van enorm belang zou echter de confrontatie met de Griekse cultuur zijn.

Wat de literatuur betreft stond het jonge Rome nagenoeg met lege handen: er waren wel wat teksten in het Latijn overgeleverd, maar van een literaire cultuur was nog geen sprake. Er bestonden wetsteksten (zoals de beroemde Twaalf Tafelen wetten) en inscripties en er werden lijsten bijgehouden met belangrijke historische gebeurtenissen. Verder waren er religieuze en rituele gezangen, feestliederen en spotverzen, naast een paar flarden speeches van een bijzondere enkeling zoals Appius Claudius de Blinde (gestorven 273). Maar dat was het wel. Dit povere geheel stak schamel af tegen de glorierijke literaire hoogtepunten waarop bovenal de Griekse cultuur kon bogen. De confrontatie met de Griekse literatuur moet voor de Romeinen een ware schok hebben betekend. In één keer kwamen zij als literair onontwikkelde boeren en soldaten in aanraking met een hoogontwikkelde en veelzijdige literaire cultuur die al talloze meesterwerken kende. Homerus en de tragici, de Griekse komedie en lyriek, historiografen op topniveau zoals Herodotus en Thucydides, filosofen in alle soorten en maten: het was allemaal beschikbaar. De Grieken waren zeer trots op hun nationale literatuur en zij voelden zich hierdoor cultureel superieur.

Vincent Hunink

Dr. V.J.Chr. Hunink is universitair docent Latijn en vroegchristelijk Latijn aan de Radboud Universiteit Nijmegen en redacteur van *Hermeneus*. Hij publiceert geregeld vertalingen van klassieke teksten, zie www.vincenthunink.nl

Voor Romeinen die Grieks leerden was het een dubbele schok: een schok van verrukking om zoveel mooie en waardevolle literatuur en tegelijk een schok van schaamte. Waarom konden de Romeinen hier zo weinig tegenover stellen? Kon Rome wel een wereldmacht worden zonder literatuur van betekenis? Echte macht verkrijgt je niet alleen door militaire dominantie maar ook door diepgaande invloed op cultureel gebied.

De confrontatie met de Griekse literatuur toonde dus een groot manco aan Romeinse zijde. En de Romeinen zouden de Romeinen niet zijn als ze daaraan niet snel wat deden. Zo kwam binnen enkele decennia een eigen Romeinse literatuur van de grond, die zich weldra durfde te meten met de Griekse voorbeelden.

Dateerbaar begin

Meestal begint de literatuur van een volk in een schemergebied van orale poëzie en onduidelijke overlevering. De Romeinse literatuur werd daarentegen welbewust in het leven geroepen. Het is dan ook niet vreemd dat er een helder beginpunt is aan te wijzen. In het jaar 240 v.Chr., één jaar na de zege op Carthago, wordt in Rome voor het eerst een Latijnse tragedie opgevoerd. Dit gebeurde tijdens een religieus feest, de *Ludi Romani*.

Het lijkt erop dat de Romeinen tijdens de Punische Oorlog en gedurende de eraan voorafgaande verovering van Zuid-Italië de smaak van het toneel te pakken hebben gekregen. In Zuid-Italië heerst immers een Griekse cultuur en theaterspelen maken daar vanzelfsprekend deel van uit. Grieks mythologisch drama: dat spreekt tot de verbeelding! De vervaardiging en opvoering van de tragedie uit 240 vormen een opdracht voor de eerste auteur die het Latijn hanteert: de dichter Livius Andronicus. Jammer genoeg is hij voor de Romeinen niet echt een figuur om trots op te zijn, omdat hij niet alleen een *Griek* maar ook een voormalig slaaf en krijgsgevangene is.

Men neemt algemeen aan dat Livius Andronicus rond 280 v.Chr. is geboren in de stad Tarentum, in Zuid-Italië. Kort na de Romeinse verovering van Tarentum in 272 werd hij naar Rome meegevoerd. De jonge Griekse slaaf kwam in huis bij een vooraanstaand heer die behoorde tot de familie van de

3. Een scène uit de tragedie *Astyanax* van de Romeinse dichter Accius (2de eeuw v.Chr.). Terracotta reliëf van een tombe uit de 1ste eeuw v.Chr. (Museo Nazionale delle Terme).

Livii. Hij deed het daar kennelijk uitstekend, want hij werd huisleraar van Livius' zoons. Uiteindelijk werd hij zelfs vrijgelaten en nam hij vervolgens de naam van zijn voormalige heer aan.

Welke tragedie Livius Andronicus in 240 liet opvoeren is niet bekend. Het moet in ieder geval een succes zijn geweest, want de dichter is in de jaren daarna doorgegaan. Van zijn overige theaterproducties zijn minieme restjes bewaard gebleven. Zo zijn er snippertjes tekst uit tragedies over Achilles en Ajax, over het Trojaanse paard, Aegisthus, Hermione, Danaë, Andromeda en Tereus.

Het materiaal is te gering om een afgewogen oordeel over Livius als tragicus te kunnen vellen. Duidelijk is wel dat Livius belezen was en de Griekse mythologie goed kende: het gaat om meer dan de *highlights*. Een tweede feit is al even evident: dit begin van de Romeinse literatuur is nog door en door Grieks. Al schrijft hij in het Latijn, Livius Andronicus schotelt zijn publiek verhalen van een Grieks karakter voor.

Naevius

Kort na Livius Andronicus wordt een tweede tragicus in Rome actief, die een meer Romeins karakter heeft: de dichter Naevius (circa 270 - circa 201). Vanaf 235 v.Chr. doet deze Campaniër mee met openbare dramavoorstellingen in Rome. Hoe hij de capaciteiten daarvoor had ontwikkeld blijft onduidelijk. Naevius had als soldaat meegevochten in de Eerste Punische Oorlog, een activiteit die niet bepaald bevorderlijk lijkt voor een dichterlijke ontwikkeling (al dringt zich een vergelijking op met Aeschylus, die bij Marathon en Salamis tegen de Perzen vocht). Misschien was Naevius een literair natuurtalent.

In ieder geval lijkt hij een polemische geest te zijn geweest: antieke auteurs berichten dat de dichter al spoedig overhoop lag met de aristocratie van Rome, met name de leden van de familie Metellus. Zo zou hij in een toneelstuk, waarschijnlijk een komedie, het volgende vers hebben ingelast om zijn ongenoegen over de macht van de Metelli te ventileren: *fato Metelli Romae fiunt consules* ('Door het lot worden de Metelli in Rome consuls'). De aangevallenen lieten dit niet op zich zitten en brachten een tegenvers in omloop: *dabunt malum Metelli Naeuio poetae* ('de Metelli zullen het de dichter Naevius betaald zetten'). Een felle figuur moet hij zijn geweest, een driftkop misschien, iemand die de confrontatie zocht. En hij was een echte, vaderlandslievende Romein. Dat blijkt ook uit zijn literaire werk.

Naevius' roem als dramaticus berust vooral op zijn komedies: niet minder dan 34 titels zijn overgeleverd en van een flink aantal zijn ook fragmenten bekend. Zijn tragische productie is minder omvangrijk geweest maar heeft toch ook een grote impact in Rome gehad. Naevius valt op door twee belangrijke vernieuwingen op dramatisch gebied. In de eerste plaats betreft dat zijn gebruik van Griekse modellen. Net als Livius Andronicus maakt Naevius hiervan dankbaar gebruik, maar voelt hij zich vrij om die bronnen naar believen te combineren. Deze werkwijze heet *contaminatio* ('versnijding'). Het schrijven van toneel vanuit verschillende originelen zou gangbaar blijven in het Romeinse theater. Belangrijker misschien nog is dat Naevius de eerste is die eigen Romeinse onderwerpen in dramatische vorm giet. Zo heeft hij een stuk geschreven over de geschiedenis van

Romulus, de stichter van Rome, en over een Romeinse militaire overwinning bij het plaatsje Clastidium in 222. Hij geldt daarmee als uitvinder van de zogenaamde *fabula praetexta*, het Romeins-historische drama dat genoemd is naar het officiële ambtsgewaad van Romeinse magistraten, een toga met een purperen band. Helaas zijn ook hier de bewaarde fragmenten mager, maar Naevius' poging tot Romanisering van het toneel zal ongetwijfeld indruk hebben gemaakt.

Blijvend Grieks

Na deze twee pioniers op het gebied van het drama blijft de Romeinse tragedie nog zeker twee eeuwen hoog op de literaire agenda staan. Met Ennius (239-169), van wie fragmenten uit 22 stukken bewaard zijn, dringt de Griekse mythologie zich toch weer op de voorgrond, in al haar variëteit en breedte. Daarbij beroept Ennius zich op roemrijke voorbeelden als Aeschylus en Euripides. Hij zet dus hoog in. Een speciaal Romeins accent in Ennius' drama is de nadruk op ethische kernbegrippen, zoals 'eer', 'recht', 'roem' en 'plicht', maar het karakter van zijn stukken blijft fundamenteel Grieks.

Een vergelijkbare ontwikkeling is te zien bij het genre van de komedie. Na de eerste experimenten (in dit geval bij Livius Andronicus, Naevius en Ennius) krijgt het genre in Rome een min of meer vastomlijnde vorm, waarbij de Griekse achtergronden duidelijk zichtbaar blijven. In de 21 bewaarde stukken van Plautus (circa 254-184), een eenvoudige handwerksman uit Midden-Italië, dragen de karakters Griekse namen en spelen de verhalen in Griekse steden. In alle openheid wordt vaak in de proloog vermeld op welk Grieks origineel een Latijns stuk teruggaat. Of zelfs: op welke originelen, want Plautus gebruikt graag *contaminatio*. Over zijn eigen rol is Plautus bescheiden, misschien ten onrechte. In zijn *Trinummus* heet het in vers 19, in een beroemde formule: 'Philemo schreef het verhaal, Plautus maakte de buitenlandse versie' (*Plautus uortit barbatae*). Intussen doet Plautus zeker meer dan omzetten naar de 'barbaarse' taal. Hij brengt Romeinse kleuring aan waar hij maar kan, met hele en halve Romeinse grappen, verwijzingen naar Romeinse feesten en gewoonten, en bovenal door een

4. Terracotta beeldje van een scène uit een komedie: een slaaf die zijn toevlucht heeft genomen op een altaar (British Museum, Londen).

2. Tragediemasker, in situ in Myra (Zuid-Turkije).

5. Scène uit een komedie.
Muurschildering uit Pompeii (Museo Archeologico Nazionale, Napels).

exuberant, sprankelend Latijn, dat zijn gelijke in de Romeinse literatuur amper kent. Maar inhoudelijk en thematisch blijven zijn stukken toch dicht bij hun Griekse originelen.

Epos

Voor specifiek Romeinse poëtische kleuren kan de lezer beter terecht bij het epos. Griekse achtergrond en Romeinse eigenheid gaan in dat genre beter samen.

De pioniers zijn, alweer, Livius Andronicus en Naevius. De eerste heeft een Latijnse bewerking gemaakt van de

Odyssee, bedoeld als schooltekst voor zijn eigen leerlingen. De tweede heeft ook hier innovierend willen werken met een epos over recente historische stof van eigen bodem:

De Punische Oorlog.

De ook al genoemde Ennius uit zich ronduit laatdunkend over deze voorgangers. Zij maakten werk 'in verzen die ooit faunen en profeten zongen' (*Annalen* 7,1), oftewel in primitieve taal die met verfijning en beschaving niets van doen heeft. En beschaving en verfijning betekenen in Ennius' tijd haast automatisch een gerichtheid op de Griekse wereld. Zijn groots opgezette epos *Annalen* introduceert het metrum van de dactylische hexameter in het Latijn. Dat is een beslissende stap in de Romeinse poëzie. Na Ennius zal alle serieuze Romeinse poëzie in Griekse maten zijn gegoten. Ennius' *Annalen* laten tal van verbindingen zien met Griekse auteurs zoals Hesiodus en Homerus (Ennius presenteert zich zelfs als reïncarnatie van de grote dichter) en ook Hellenistische invloeden zijn merkbaar.

Maar hoe vast Ennius zijn *Annalen* ook verankert in een Griekse traditie, zijn werk is tevens door en door Romeins. Vooral geldt dat door de stofkeuze: hij evoceert de geschiedenis van Rome tot aan zijn eigen tijd. Ennius' mentaliteit is een degelijk Romeinse, in het bijzonder die van een patriot en aristocraat met duidelijke Romeinse waarden en normen. De combinatie van beide invloeden (Griekse én Romeinse) zou typerend blijven voor de hexametrische poëzie, zoals bij zijn grote navolgers Lucretius en Vergilius.

Proza

Het Romeinse proza komt iets later van de grond dan de poëzie. De grote pionier is hier een man die bekend staat als een uitgesproken Griekenhater, Marcus Porcius Cato (239-149). Hij is de geschiedenis ingegaan als de bikkelharde oorlogshitser met zijn eindeloos herhaalde uitspraak *ceterum censeo...*: 'overigens ben ik van mening dat Carthago moet worden verwoest.' Cato geldt als gezworen vijand van Griekse filosofie en van Griekse taal en cultuur in het algemeen, maar hij heeft zich van beide grondig op de hoogte gesteld.

In Cato's eigen spectrum van waarden speelde de letterkunde geen grote rol. In zijn ogen was het belangrijker

de staat te dienen door militaire en politieke actie. Hij werd geboren in 234 v.Chr. in Midden-Italië uit een rijke familie van ridders en maakte snel carrière. Veel indruk maakte hij door zijn energiek en rechtvaardig optreden tijdens verschillende militaire expedities. Het hoogtepunt van zijn carrière kwam in 184, toen hem het ambt van censor werd verleend. Paradoxaal genoeg blijkt de aartsconservatieve Cato ook een radicale en creatieve literaire vernieuwer. In tal van grote prozagenres begint de Romeinse literatuurgeschiedenis namelijk met hem. Hij was onder meer de eerste serieuze geschiedschrijver die in het Latijn schreef (in zijn *Origines*, 'oorsprongen'), de eerste Latijnse redenaar van wie substantieel werk is overgeleverd, en de vroegste deskundige die zich waagde aan technisch proza. In Cato's geval betreft dat met name zijn encyclopedie, opgedragen aan zijn zoon (*Aan zijn zoon Marcus*) en zijn boek *Over de landbouw*. Dat laatste werk is integraal overgeleverd, waarmee Cato de auteur is van het oudste bewaarde prozawerk in het Latijn.

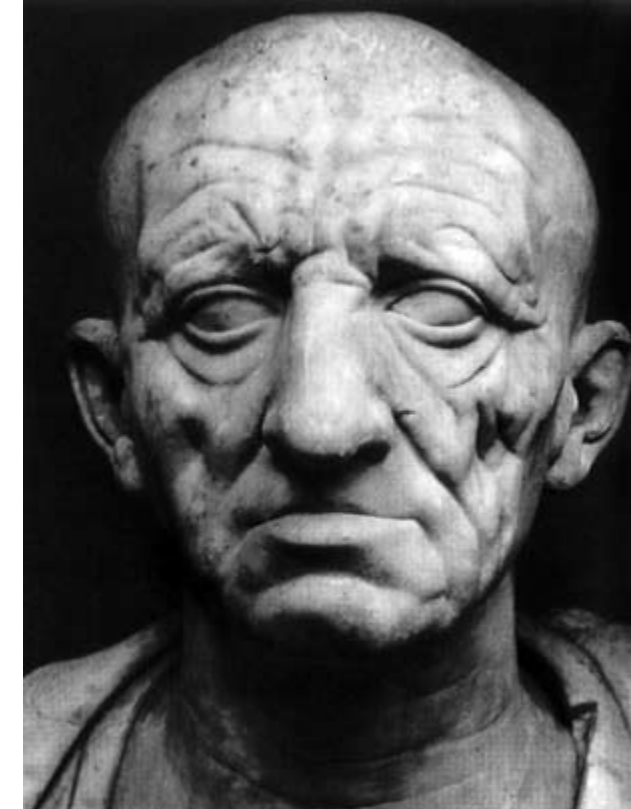
Cato weet wat zijn tijdgenoten willen horen. Zeker in het proza mag de toon soms stevig anti-Grieks zijn! Dat klinkt bij Cato bijvoorbeeld zo:

'Over die Grieken zal ik op de juiste plaats bespreken, Marcus mijn zoon, wat ik in Athene heb uitgezocht, en dat het goed is hun literatuur vluchtig te bekijken (niet grondig te bestuderen!). Ik zal bewijzen dat het een bijzonder kwalijk en onverbeterlijk slag volk is. En geloof maar dat een ziener als volgt sprak: als dat volk zijn literatuur geeft, zal het alles bederven, eens te meer als het zijn doktoren hier naartoe stuurt. Ze hebben onder elkaar gezworen om alle barbaren te doden middels artsenij! (...)'

(*Aan zijn zoon Marcus*, 1)

Haat zaaien, stemmingmakerij, beledigende taal: het kan kennelijk allemaal. Desondanks is ook Cato's werk getekend door de Griekse literatuur. Al was het maar doordat hij *daartegen* schrijft.

Deze ambivalentie blijft minstens tot in de Augusteïsche periode bestaan: voor Romeinse schrijvers blijven de Griekse

6. Marmeren portret van Cato Censor (Musei Vaticani, Rome).

voorgangers maatgevend maar vormen ze tevens de te overtreffen voorbeelden. Een vruchtbare spanning, die veel moois heeft opgeleverd.

Beknopte bibliografie

De teksten van de meeste hier genoemde auteurs zijn tweetalig beschikbaar in de zesdelige *Bibliotheca Latina Archaica*, uitgegeven door Voltaire, 's-Hertogenbosch (2006-2010; zie <http://archaica.vincenthunink.nl>). Voor Plautus zie: Plautus, *Komedies*, vertaald en van aantekeningen voorzien door J. Hemelrijk, Ambo, Baarn (1992; heruitgave). Een goed overzicht van de Griekse en Romeinse letterkunde in hun onderlinge samenhang is: Richard Rutherford, *Classical literature, a concise history* (Malden MA e.a. 2005).